

УДК 821.161.2'373.2 Довженко

Е. В. Боева

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української та зарубіжної літератур
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
e-mail: evelinaboeva@mail.ru*

ОНИМІКОН У СТРУКТУРІ ІДІОСТИЛЮ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА (НА МАТЕРІАЛІ КІНОПОВІСТІ «УКРАЇНА В ОГНІ»)

Статтю присвячено аналізу функціонування пропріальних одиниць у кіноповісті «Україна в огні» Олександра Довженка, висвітлено своєрідність семантико-стилістичних властивостей онімів, з'ясовано специфіку реалізації художнього потенціалу власних назв в історичній оповіді.

Ключові слова: *онімкон, антропонім, топонім, ідіостиль, ономастичний простір.*

У сучасній лінгвостилістиці дослідження ідіостилю майстрів художнього слова перебуває на вістрі найактуальнішої проблематики, оскільки дає змогу з'ясувати весь спектр індивідуальних світоглядних та естетичних доміант, репрезентованих розмаїттям авторських інтерпретацій художнього простору (роботи І. Бабій, Г. Губаревої, Т. Дехтярьової, Л. Костецької, В. Пустовіт, Л. Чернявської та ін.). У цьому аспекті дослідники переважно зосереджувалися на аналізі апелятивної лексики і практично не звертали уваги на онімний компонент ідіостилю попри доведену науковцями вагомість власних назв у функціонуванні та організації ментального лексикону (В. Калінкін, О. Карпенко, Ю. Карпенко, Т. Немировська, Г. Лукаш, Т. Гриценко, Л. Селіверстова та інші), а отже, й ідіостилю. Зазначимо, що в дослідженнях українських мовознавців ономастична лексика багатьох творів художньої літератури залишається до цих пір недослідженою, або дослідженою недостатньо. Цим фактором посилюється **актуальність** представленого дослідження, в якому подається спроба ретельного аналізу потенціальних можливостей ономастичної лексики, що є своєрідною скріпою твору в цілому і аналіз якої допомагає розкрити

прагматичну спрямованість художнього тексту. Крім того, актуальність даного дослідження визначається і настійною необхідністю детального вивчення ономастиконів українських авторів для з'ясування онімичних компонентів письменницького ідіостилу. Вибір теми є цілком правомірним, так як твори Олександра Довженка з ономастичного погляду вивчались вкрай недостатньо, проте власні назви в художніх текстах письменника дають широке коло для дослідження, оскільки художня творчість О. Довженка є особливо персоніфікованою — це пояснюється специфікою концепції людини в творчості митця. Персоніфікація виражається у схильності автора до онімів навіть у назвах його творів: «Іван», «Мічурін», «Шорс», «Україна в огні» тощо. **Матеріалом** для дослідження ми обрали кіноповість «Україна в огні», з якої методом суцільної вибірки було проведено відбір усіх без винятку онімів. Однак ми переконані в тому, що творчу спадщину О. Довженка треба вивчати в усій її сукупності, адже письменник все життя нероздільно поєднував й художника-образотворця, й кінорежисера, й мислителя та громадського діяча. Якщо говорити про **методику** та **методологію дослідження**, слід відзначити, що озброївшись описовим методом, методикою контекстуального і компонентного аналізу онімів, ми намагатимемося розвивати теоретичні положення і практичні напрацювання, викладені в роботах О. І. Фоянкової, Ю. О. Карпенка, Л. Т. Масенка, В. М. Калінкіна.

Об'єктом дослідження є художнє мовлення кіноповісті «Україна в огні» О. Довженка, **предмет дослідження** — різноманітні типи онімних компонентів, що створюють певний ономастичний простір кіноповісті «Україна в огні». Шляхом суцільної вибірки зафіксовано 84 найменування персонажів, понад 70 топонімів та 4 зооніми.

Метою представленої роботи є дослідження ономастичного простору кіноповісті «Україна в огні», його наповнення та функціонування, з'ясування ролі і питомої ваги власних назв у структурі ідіостилу письменника.

Зазначимо, що твори Олександра Довженка містять багатий ономастичний матеріал, що є свідченням незвичайної обдарованості, високої інтелектуальності, різносторонньої обізнаності письменника. Значний інтерес викликає специфіка функціонування ономастичної лексики у мові художньої літератури, особливості добирання і вживання власних назв митцями слова. О. П. Довженко увійшов в

історію світової культури як найвидатніший кінорежисер у всьому слов'янському світі, а також як талановитий письменник, творець нового літературного жанру — кіноповісті.

Роки війни письменник провів на фронті, працюючи військовим кореспондентом. У 1943 році створив кіноповість «Україна в огні». Це твір про простих людей, на плечі яких ліг найбільший тягар війни. Герої «України в огні» — *Василь Кравчина, Лаврін Запорожець, Купріян Хутірний, Мина Товченик* та інші — це сильні духом люди, віддані своїй землі, готові заради неї йти на смерть. У своїй кіноповісті автор змалював їхні образи з особливою любов'ю.

Однією з найбільших проблем, яка хвилювала письменника, була проблема зрадництва. Дуже боліло Довженкові те, що серед його земляків знайшлося немало тих, хто заради ласого шматка перейшов на бік ворога. Образ одного з таких зрадників *Заброди* змалювано в кіноповісті. Підла аморальна людина, він нічого, крім презирства, до себе не викликає. У своєму прагненні вислужитися перед новою владою, увійти до неї в довір'я Заброда йде на жажливий злочин — убивство *Мотрі Левчихи*, яка принесла харчі для заарештованих односельчан. Але основна причина, на думку Довженка, лежить глибше. Ця причина — у національному нігілізмі, повній відсутності патріотичного виховання. В уста одного з персонажів «України в огні» німецького полковника *фон Крауза* письменник вкладає гіркі слова про національну трагедію українців: «... у цього народу є нічим і ніколи не прикрита ахілєсова п'ята. Ці люди абсолютно позбавлені вміння прощати один одному незгоди навіть в ім'я інтересів загальних, високих. Ти знаєш, вони не вивчають історії. У них від слова «нація» остався тільки прикметник. У них немає вічних істин. Тому серед них так багато зрадників» [3, 2, с. 113]. Доли його героїнь *Олесі Запорожець* і *Христі Хуторної* — це доли багатьох українських жінок, що стали жертвами жорстоких обставин. Розповідаючи про них, Довженко закликає бути гуманними, милосердними, судити людей «по закону народного лиха», як каже один із героїв *Лаврін Запорожець*.

У повісті зустрічаємо такі найменування персонажів: *Лаврін Михайлович Запорожець* (152 р.), *Тетяна Остапівна Запорожчиха* (16 р.), *Олеся Запорожець* (118 р.), *Роман Запорожець* (23 р.), *Савка Запорожець* (12 р.), *Іван Запорожець* (9 р.), *Григорій Лаврінович Запорожець* (3 р.), *Трохим Запорожець* (3 р.), *Демид Запорожець* (5 р.), *Мотря Лев-*

чиха (14 р.), *Василь Кравчина* (76 р.), *Іван Гаркавенко* (12 р.), *Купріян Михайлович Хуторний* (21 р.), *Павло Хуторний* (19 р.), *Миколай Хуторний* (12 р.), *Христя Хуторна* (54 р.), *Мина Товченик* (52 р.), *Устим Товченик* (9 р.), *Одарка Товчениха* (4 р.), *Степан Сорока* (3 р.), *Грицько Гулак* (5 р.), *Демид Бесараб* (6 р.), *Ернст Фрідріхович Крауз* (102 р.), *Людвиг Крауз* (26 р.), *Максим Заброта* (50 р.), *Антоніо Пальма* (21 р.), *Сіроштан* (13 р.) та ін.

Увагу в кіноповісті О. Довженко привертають жіночі імена, які вживаються в різних формах: *Христина* — *Христя*; *Олеся* — *Олесія*; *Мотря* — *Мотря Левчиха*; *Тетяна* — *Тетяна Остапівна*, *Тетяна Запорожчиха*; *Уляна* — *Уляна Василівна*; *фрау Крауз* — *Краузіха* тощо. Наприклад: «*На покинутому березі, вже на той бік, на стрімкій кручій стояла мати Івана Орлюка — немолода колгоспниця Тетяна*» [3, 2, с. 109]. Хочемо зупинитися на імені *Олеся*. У «Словнику власних імен людей» за редакцією Л. Г. Скрипник зазначено: «*Олеся* — скорочений варіант імені *Олександра*. Це ім'я тісно пов'язане з іменем *Олена* і *Ольга* та чоловічими *Олександр*, що означає «захисник людей», та *Олег*, що означає «святий». Ім'я *Олеся* зустрічається в повісті «Україна в огні» 114 разів, а зв'язком з іншими жіночими іменами автор підтверджує думку про долю всіх українських дівчат у роки Великої Вітчизняної війни: «*Біля холодної криниці край села під вербою стояла Олеся, смутна й тиха, як і всі дівчата в ті часи на нашій на кривавій Україні*» [3, 2, с. 8]. Всього декілька жіночих імен ужито в повній офіційній формі: *Тетяна*, *Мотря*, *Емма* та ін.: «*Мати Тетяна Запорожчиха любила її співати раз чи два на рік...*» [3, 2, с. 6]; «*Він пізнав голос Мотрі Левчихи...*» [3, 2, с. 44]. Решту імен вжито у зменшено-пестливих варіантах, з певною стилістичною метою: *Галька*, *Одарка*, *Одарочка*: «*Ой будеш же тепер, Одарочко, робити моїм іменем людям добро...*» [3, 2, с. 44].

За нашими спостереженнями, у повісті О. Довженка вжито чимало прізвищ з промовистою внутрішньою формою, що у контексті стають прямо характеризуючими через семантику основи. Таким асоціативно-характеризуючим є, на нашу думку, прізвище *Запорожець*, що вживається в кіноповісті 109 разів. Цей антропонім — своєрідний символ. Цим прізвищем Олександр Довженко називає головного героя кіноповісті *Лаверіна Запорожця* — батька п'яти синів: *Івана*, *Савки*, *Деміда*, *Романа*, *Григорія*. Тобто, це цілий рід українців. За словником, **запорожці** — українські козаки, які жили в понирзі Дніпра за

порогами в XVII–XVIII ст. Вважаємо, що цим антропонімом письменник стверджує, що свою Вітчизну українці захищають так, як колись захищали її запорожці, їх предки. Така відповідність значення прізвища і якостей його носія свідчить про інформаційно-стилістичну роль даного антропоніма у тексті твору. Ще один персонаж, *Василь Кравчина* — головний герой кіноповісті (зустрічається 37 разів). У тлумачному словнику української мови подається таке значення слова «кравчина» — 1) *розм.* — молодий кравець. Кравчина — 2) назва козацько-селянського війська, що його наприкінці XVI ст. зібрав Наливайко [1; 3, с. 472]. Вважаємо, що О. Довженко досить вдало підібрав це прізвище, бо Василь Кравчина теж очолив військо в боротьбі з фашистами і був справжнім прикладом героїства та відваги. *Максим Заброда* — негативний герой кіноповісті «Україна в огні». Це прізвище автор надає людині, яка була колись виселена з України до Сибіру, а в роки війни вона повертається і стає зрадником свого народу. У тлумачному словнику подаються такі значення лексеми «заброда»: 1. Людина, що прибула звідки-небудь, нетутешня, чужинець, прибула, чужоземний загарбник. 2. *розм.* Людина, що любить бродити, багато блукає [1; 1, с. 314].

Отже, Олександр Довженко дуже вдало використовує «промовисті» власні найменування. Розглянуті прізвища влучно дібрані автором. В основі цих прізвищ лежить семантика їх основ. Вони виконують характеризуючу функцію. Важливу роль для характеристики персонажів відіграють і структурні особливості їх прізвищ. Експресія прізвища багато в чому залежить від семантико-стилістичних особливостей різноманітних морфологічних компонентів суфіксального типу, які беруть участь у творенні прізвищ, хоч і не належать до твірного слова. Так прізвища, оформлені за допомогою певних суфіксів, виконують у досліджених творах соціально-характеризуючу функцію: вказують на походження, соціальний статус персонажа, його національність.

Основна кількість персонажів досліджених творів — українці. Звичайно, всі вони отримали українські прізвища. Для їх класифікації ми взяли за основу структурну класифікацію Ю. К. Редька [2, с. 255]. Кожне прізвище як родова назва особи належить до розряду іменників. За походженням і будовою прізвища поділяються на дві групи: прізвища прикметникового типу (прізвища у формі при-

кметників із закінченням у називному відмінку однини на *-ий (ій)*: *Хуторний*, прізвища у формі нечленних присвійних прикметників, утворених від імені батька з суфіксом *-ов*: *Пахомов*); прізвища іменникового типу (1) прізвища, утворені лексико-семантичним способом: назви птахів: *Горобець, Журавель, Сорока*; назви тварин: *Вовк*; назви рослин: *Лобода*; страв і продуктів споживання: *Борщ, Паляничка, Товченик*; назви заняття, професії: *Косарик, Кравчина*; назви місця проживання: *Запорожець, Бесараб*; 2) прізвища, утворені морфологічним способом: утворені за допомогою суфікса *-енк(о)*: *Гаркавенко, Дегтяренко, Запорожченко, Кравченко, Овчаренко, Підтиченко, Трохименко, Чубенко, Шинкаренко*; утворені за допомогою суфіксів *-ук- (-юк-), -чук-, -ак-, -як-, -чак-, -ич-, -евич-, -ович-*: *Волощук, Попельнюк, Орлюк, Гулак, Неборак, Ступак*; утворені префіксально-суфіксальним способом: *Заброда, Нехода*; утворені способом основоскладання та складанням двох слів: *Вернигора, Загнибіда, Затуливітер, Сіроштан*). Крім українських прізвищ в кіноповісті наявні також російські: *Добровін, Галієв, Глазунов, Муравін, Грачов*. Ці прізвища оформлені за допомогою суфіксів *-ов-, -ін-*. Суфікс *-ов-* в російській мові визначає приналежність певній сім'ї, походження від певного роду, предка. У повісті такі прізвища отримали персонажі — росіяни за походженням. Це воїни, які боролися з фашистами загарбниками поряд з українцями. Ці прізвища підтверджують, що у визвольній війні брали участь люди різних національностей. Окрему групу складають німецькі прізвища: *Крауз, Кох, Ріхтер, Шмуцке, Штіглиць*. Щоб підкреслити зневажливе ставлення до ворогів, письменник використав прізвища: *Шмуцке*, що в перекладі з німецької «брудний», *Шмульц* — «винуватець». Крім німецьких прізвищ у дослідженій повісті є італійське *Пальма*: «*Ні, Олесю. Не партизанка я. Я жінка фашистського ката, — сказала Христя, — італієць він, капітан Пальма*» [3, 2, с. 66].

Отже, реальна життєва основа — основна риса антропонімікони творів О. Довженка. Національний колорит кіноповісті «Україна в огні» підсилюється широким використанням національних імен. З точки зору національної ознаки в ономастиконі письменника наявні українські, російські, німецькі, італійські найменування. Ці системи найменувань створюють додаткові нюанси в національних характеристиках, беруть участь у створенні національного колориту. Значимо,

що кіноповість «Україна в огні» — це Довженків крик болю, це гостра реакція митця на трагедію рідного краю. У цьому творі автор відобразив складні, драматичні події війни, змалював людське благородство і людську підлість. Серед інших мовних одиниць саме антропоніми виступають у повісті «Україна в огні» складовими характеротворення, сюжетного розгортання, яскравим віддзеркаленням національно-мовної картини світу.

Топонімічний матеріал у своїй переважній більшості є частиною реального топонімікону. Як письменник-реаліст Олександр Довженко надавав великого значення роботі над топонімами своїх творів. Звертаючись до будь-яких сюжетів, автор обов'язково пов'язує свою оповідь з певним регіоном, містом або селом. В ономастичному просторі творів Олександра Довженка топоніми відіграють важливу роль. У досліджуваному творі функціонують понад 50 топонімів. Серед них є назви країн (11), назви міст (20), сільських поселень (8), а також гідроніми (13). Серед топонімів важливе місце займають назви континентів (4). Найбільш поширений топонім *Європа* (12). Використовується для підкреслення масштабності Другої світової війни, двох світів. Мета автора не обмежується показом двох держав. Першочергове завдання Довженка — показати зіткнення двох світів, двох ідеологій. Назви країн у творах О. Довженка конкретизують місце дії, допомагають авторові у яскравому зображенні історичних подій. Слід зазначити, що географія країнознавчих зацікавлень автора — одна з найширших. Країни Європи, Азії, Африки, Америки, їх природа, клімат, ландшафт, найзначніші досягнення їхніх народів завжди викликала його інтерес ще зі шкільних літ. Серед назв країн, за нашими спостереженнями, найчастіше вживається *Україна (Вкраїна)* (43). Цей топонім має символічне значення і входить до назви твору «Україна в огні». У кіноповісті чимало ліричних відступів, роздумів про теперішній суспільний устрій історичну долю України, про український народ у цій страшній війні — схвильований автор не стримувався, він сміливо відкривав вражаючу правду про палаючу в огненному кільці між двох імперій Україну. Олександр Довженко виокремив Україну і заговорив про неї стривоженим голосом відданого сина. Щоб виокремити *Україну*, Довженко використовує назви *Франція, Бельгія, Голландія*. Україна виокремлюється, як символ рідної землі, рідної домівки, Батьківщини.

О. Довженко охопив велику кількість міст України та міст Європи. Така велика кількість міст підкреслює масштабність війни. Воїни, визволивши міста України, почали визволяти міста Польщі, Чехословаччини, Болгарії. І останнім містом є *Берлін*. Окрему групу становлять районні центри Київської області: *Бровари*, *Дарниця*, *Слобідка*, *Вигурівщина*, а також передмістя *Чернігова* — *Остром* та *Козелець*. Ці топоніми вживаються з метою уточнення і конкретизації місць, де проходили воєнні дії. Також Олександр Довженко використовує назви сіл: *Заріччя* (2), *Загребелля* (2), *Тополівка* (5), *Батурин* (1), *Спаське* (1), *Мале Усте* (1), *Старі Павлівці* (1). Для цих назв, які в більшості є вигаданими автором, характерні основні риси реальних кононімів Східної України, зокрема домінування сингулярної форми назв.

В кіноповісті функціонують також гідроніми, а саме, потамоніми — назви річок: *Буг*, *Волга*, *Ворскла*, *Горинь-ріка*, *Десна*, *Дніпро*, *Дон*, *Дунай*, *Сейм*; лимпоніми — назви озер: *Дзюбне*, *Церковне*, *Тихе* і пелагоніми — назви морів: *Чорне море*. Значення символу набуває назва *Дніпро* (43). З одного боку, це річка, на якій народився герой повісті Орлюк, а з другого — річка, що благославляє воїнів на ратні подвиги:

У кіноповісті функціонують клички тварин — зооніми: *Мина*, *Мурай*, *Пірат*, *Тягнибіда*. Називаючи тварин, Олександр Довженко дотримується усталених принципів іменування домашніх тварин, що здавна закріпилися в Україні. Основи кличок коней *Мурай* (3) та *Тягнибіда* (3) вказують на такі параметри тварин, як колір (масть), поведінку. Назва *Мурай* походить від «мурий», що означає «темно-сірий або сіро-бурий із плямами». Назва *Тягнибіда* говорить сама про себе.

Отже, як бачимо, письменник у яскравих і промовистих онімах втілює свій задум, привернувши до них увагу читача. Власні назви виступають у прозових творах О. Довженка найпотужнішим засобом художньої номінації, функціонування онімів детермінуються тематичною своєрідністю досліджуваних творів. Взагалі, оніми виступають яскравими, вагомими прикметами-ознаками стилістичної системи кіноповісті О. Довженка, потужним засобом, виразові спроможності якого значною мірою розкривають концепцію письменника, задум його творів.

Список використаної літератури

1. Новий тлумачний словник української мови : 42 000 слів: [у 4 т.] : для студ. вищих та серед. навч. закл. / [уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. — К. : Аконіт, 1998. — (Нові словники).
2. Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ / Ю. К. Редько. — К. : Радян. школа, 1968. — 420 с.
3. Довженко О. П. Твори : [у 5 т.] — К. : Дніпро, 1985. — Т. 2. — 350 с.
4. Кочерган Ю. Ф. Олександр Довженко: Проблема майстерності / Ю. Ф. Кочерган. — Львів : Вища школа, 1983. — 118 с.

Боева Э. В.

*кандидат филологических наук, доцент,
доцент кафедры украинской и зарубежной литературы
ГУ «Южноукраинский национальный
педагогический университет имени К. Д. Ушинского»,
e-mail: evelinaboeva@mail.ru*

ОНИМИКОН В СТРУКТУРЕ ИДИОСТИЛЯ АЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКО (НА МАТЕРИАЛЕ КИНОПОВЕСТИ «УКРАИНА В ОГНЕ»)

Резюме

Статья посвящена анализу функционирования проприальных единиц в киноповести «Украина в огне» Александра Довженко, освещено своеобразие семантико-стилистических свойств онимов, выяснена специфика реализации художественного потенциала имен в историческом повествовании.

Ключевые слова: *онимикон, антропоним, топоним, идиостиль, ономастическое пространство.*

Boyeva E.

PhD, Associate Professor

Associate Professor of Ukrainian and Foreign Literatures Chair

K. D. Ushinsky Southern Ukrainian National

Pedagogical University

e-mail: evelinaboeva@mail.ru

**ONYMICON IN THE STRUCTURE OF OLEXANDR DOVZHENKO'S
INDIVIDUAL STYLE (A CASE STUDY OF THE MOVIE-ESSAY «UKRAINE
IN FLAMES»)**

Abstract

*The article analyzes the proprial units' functioning in the movie-essay «Ukraine in Flames», the peculiarities of the onyms' semantic-and-stylistic features. The studies on the onomastic lexis of many belles-lettres works are still scarce in the Ukrainian linguistics. The relevance of our research is determined by the necessity of the detailed analysis of the Ukrainian authors' onomastikon aimed at the studying of the onomastic components of the writer's individual style. The choice of the topic for the research was guided by the lack of studies on the onomastic components of the Olexandr Dovzhenko's works. We chose the movie-essay «Ukraine in Flames» as the study material and selected all the onyms with the help of the continuous sampling method. In our research we used descriptive **method**, methods of contextual and componential analysis of the onyms. The **subject** matter of the research is the language of the movie-essay, the **scope** of the research is the different types of onymic components that constitute the particular onomastic space of the movie-essay «Ukraine in Flames». The **purpose** of the presented research is the investigation of the onomastic space of the movie-essay «Ukraine in Flames», its functioning, and the study of the role and density of the proper names in the structure of the writer's individual style. The Olexandr Dovzhenko's movie-essay contains a wealth of onomastic material that is an indication of the writer's talent, high intelligence, and great erudition. The specificity of the onomastic lexis functioning in the belles-lettres works, the peculiarities of the proper names choice are of great interest. O. Dovzhenko is remembered in history of the world culture as an outstanding film director, the talented writer, the author of the new literary genre — the movie-essay. In the Olexandr Dovzhenko's movie-essay «Ukraine in Flames» the proper names are the powerful way of artistic nomination. The functioning of onyms is determined by the peculiarities of the studied works. Onyms are the significant feature of the O. Dovzhenko's stylistical system, the powerful stylistic device that reveals the author's conception.*

Key words: *onymicon, anthroponym, toponym, individual style, onomastic space.*

Надійшла до редакції 05.07.2016